

ТЕОРІЇ НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ

Постановка проблеми. В умовах реформування економіки України динаміка і збалансованість розширеного відтворення, перш за все, визначаються процесом нагромадження капіталу, який забезпечує оновлення виробничої бази та якісні зрушення в структурі суспільного виробництва. Необхідність активізації відтворювальних процесів зумовила пошук та розвиток форм нагромадження капіталу, які максимально відповідають тим змінам інноваційного характеру, які відбуваються в сучасній економіці. У зв'язку з цим, дослідження історичної еволюції концепцій нагромадження капіталу допоможе визначити послідовність, зрозуміти логіку розвитку наукової проблеми, що, в кінцевому підсумку, сприятиме поглибленню сучасного економічного аналізу дійсності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цілісна теорія нагромадження капіталу була створена представниками класичного, неокласичного та неокейнсіанського напрямків економічної думки: А. Смітом, Д. Рікардо, К. Марксом, Дж. Хіксом, Дж. Робінсон, Дж. М. Кейнсом, М. Калецьким, Р. Харродом, Р. Солоу, Р. Лукасом та іншими. Теоретичні питання розвитку відносин нагромадження в умовах ринкових перетворень розглядалися в роботах українських економістів: В. Гейця, Б. Кваснюка, С. Мочерного, Ю. Николенка, А. Поручника, Н. Редіної, А. Чухно та ін.

Метою даної статті є розгляд теорій нагромадження капіталу в історичній ретроспективі.

Основні результати дослідження. Проблема нагромадження капіталу аналізувалась представниками різних економічних теорій протягом багатьох століть.

Меркантилісти розглядали проблему збільшення багатства країни в цілому, джерелом створення вартості вони вважали сферу обігу і визнавали лише одну форму багатства – благородні метали. Тому вони наполягали на досягненні активного торгівельного балансу і залученні в країну золота, в котрому вони бачили джерело економічної могутності держави. Неемісійні збільшення грошової маси знижують норму відсотка, що призводить до розширення обсягів кредитування, сприяє перерозподілу національного доходу на користь підприємців, спонукає їх до активної інвестиційної діяльності.

Сісмонді цікавила мета розширення виробництва, він вважав, що збільшену масу товарів придбати буде нікому [1].

Значний науковий внесок у розвиток теорії нагромадження зробила класична політекономія. Тут центр аналізу перемістився у виробничий сектор економіки. А. Сміт бачив головний засіб економічного зростання в поглибленні процесу розподілу праці, що вимагає постійного нагромадження капіталу. Багатий національний капітал приваблює більш продуктивну

робочу силу, дозволяє виготовляти знаряддя і машини, які підвищують результативність національного виробництва, визначаючи процес подальшого поділу праці. Отже, нагромадження капіталу нації веде до розвитку промисловості і підвищення добробуту членів суспільства. Капітал і дохід у А. Сміта – тотожні категорії, отже нагромадження капіталу він розглядає як перетворення більшої частини доходу на заробітну плату, в засоби споживання для додаткової кількості працівників, які зроблять ще більше доходу. Так само важливим чинником нагромадження капіталу А. Сміт вважав ощадливість. Подібно до того, як капітал окремої людини може збільшуватися лише на ту суму, яку він зберігає з річного доходу або прибутку, капітал всього суспільства, що дорівнює загальному капіталу всіх осіб, може бути збільшений тим же шляхом. Важливим недоліком концепції нагромадження капіталу А. Сміта є відсутність аналізу нагромадження основного капіталу [2, с.325].

Інший представник класичної школи Д.Рікардо [3] проблеми нагромадження капіталу зводив до нагромадження живої праці, тобто нагромадження капіталу являє собою перетворення доходу на заробітну плату і зводиться виключно до нагромадження змінного капіталу. Перспективи нагромадження він оцінював вельми песимістично. У зниженні норми прибутку Д. Рікардо бачив загрозу для нагромадження капіталу. Саме він вперше звертає увагу на можливість виникнення диспропорцій в економіці в наслідок незбалансованого нагромадження. Раніше нагромадження розглядалось тільки як фактор пропозиції товарів, а Д. Рікардо розглядав його одночасно і як чинник попиту. Так само він показав, що інтенсивність нагромадження – величина змінна і має тенденцію до зниження; поставив під сумнів твердження про автоматичний взаємозв'язок між нагромадженням і зростанням, при цьому виділяючи вирішальне значення, яке має нагромадження капіталу для економічного зростання. На жаль, Д. Рікардо, так само як і А. Сміт, не розглядав нагромадження основного капіталу.

Теоретичне пояснення нагромадження капіталу як соціально-економічного явища і визначального фактора розширеного відтворення зробив К. Маркс [4]. Процес нагромадження капіталу, з одного боку, розглядається ним як процес відтворення капіталу взагалі, а з іншого боку, як відтворення його в розширених масштабах. Закони абсолютної додаткової вартості – залежність останньої від збільшення робочого часу, закони відносної додаткової вартості, залежність її від продуктивності та інтенсивності праці – одночасно є і законами нагромадження. Так само К. Маркс зв'язав нагромадження капіталу з технічними умовами виробництва та відтворення. Зміна органічної будови капіталу, висловлюючи собою зростання технічної будови капіталу, що є результатом розвитку продуктивних сил, у той же час означає погіршення положення робітничого класу в результаті відносного зменшення (іноді й абсолютного) змінного капіталу, тобто означає загострення суперечностей між працею і капіталом. Таким чином, К. Маркс аналізує протиріччя між продуктивними силами та їх

капіталістичною формою в процесі нагромадження капіталу. Він звернув увагу на історичний характер процесу нагромадження капіталу. На його думку нагромадження капіталу не варто змішувати з розширеним відтворенням як таким, без розширеного відтворення не існує нагромадження капіталу, але не кожне розширене відтворення є нагромадженням капіталу, бо воно стає таким в певну історичну епоху.

Таким чином, класична політекономія створила досить цілісну теорію нагромадження капіталу, яка відображає істотні ознаки та особливості цього явища, що виникають на відповідному етапі розвитку продуктивних сил та економічних відносин. Нагромадження капіталу носило соціально-економічний характер.

У неокласичній теорії нагромадження капіталу пов'язується, перш за все, з досягненням рівноваги попиту та пропозиції на товарному ринку, а також із забезпеченням рівноваги між заощадженнями домогосподарств та інвестиціями підприємств, а важливим чинником здійснення реального процесу нагромадження капіталу стає рівноважна процентна ставка.

У XIX ст. багато вчених віддавали пріоритет заощадженням, тому що саме вони створюють ресурси для нагромадження капіталу, виступають його передумовою, а обсяги інвестиційної діяльності визначаються, відповідно, цими ресурсами. Звідси робився висновок про позитивну роль заощаджень і про доцільність підвищення їх частки в національній економіці. Таким чином, нагромадження розглядалося як фактор, розширюючий можливість економічного зростання.

А. Маршалл пов'язує нагромадження капіталу з валовими інвестиціями, які здійснюються за рахунок заощаджень. Поточне нагромадження багатства означає задоволення визначених потреб в майбутньому, а нагромадження є результатом відстрочки їх задоволення або результатом очікування, тому відмова від поточного споживання повинна бути винагороджена. Формою винагороди виступає відсоток, таким чином темп нагромадження капіталу А. Маршалл визначає на основі складного відсотка, тобто вартість майбутнього капіталу визначається за допомогою дисконтування вартості кожного елемента поточних витрат [5,с.134].

Подальшу еволюцію неокласичних поглядів на нагромадження капіталу можна побачити на прикладі робіт відомого економіста Дж. Хікса [6], який доповнив теоретичний аналіз проблеми елементами динаміки і зв'язав нагромадження капіталу з економічним циклом. Він розглядає нагромадження капіталу на мікроекономічному рівні, а позичковий відсоток і товарні ціни, що регулюють динаміку і структуру виробництва, розглядаються як екзогенні фактори. Тому процес нагромадження капіталу зводиться їм до вибору оптимального, з точки зору фірми, інвестиційного проекту, методики дисконтування майбутніх доходів, ступеня взаємозаміщення між окремими факторами виробництва.

Незважаючи на значний внесок неокласиків у розробку проблеми нагромадження капіталу, слід зазначити, що поза увагою залишаються

питання про соціально-економічну природу нагромадження, про внутрішні суперечності капіталу в процесі його руху.

У подальшому економічному розвитку суспільства відбулися кардинальні зміни в умовах нагромадження. Зрушення макроекономічної рівноваги, наприклад кризи і недовикористання ресурсів виробництва, свідчили про розлад механізму вільної конкуренції. Особливо чітко диспропорції простежувалися в попиті і пропозиції засобів виробництва, а це багато в чому залежало від обсягів інвестиційної діяльності. З'явилися теорії, що пов'язували причину періодичних циклічних коливань з нерівномірним характером інвестицій в основний капітал. Серед них теорія економічних циклів М.І. Туган-Барановського, а також О. Шпітгоффа, Г. Касселя і М.Д. Кондратьєва.

М.І. Туган-Барановський підкреслював суперечливий характер процесу нагромадження капіталу, і звертав увагу на невідповідність у нагромадженні грошового (позичкового) і продуктивного капіталів. Він встановив, що поряд із сталістю заощаджень існують досить різкі коливання розмірів інвестицій. Таким чином, з'явилися докази того, що ставка відсотка – не єдиний регулятор попиту та пропозиції інвестицій, а збільшення заощаджень учасників виробництва не завжди веде до економічного зростання в межах країни. Одночасно змінювалися погляди на мотиви нагромадження. З появою корпорацій їх не можна було обмежувати психологічними факторами, як це мало місце в австрійській школі, важливе значення стали грати фактори інституціонального характеру. Отже, зв'язок між заощадженнями та інвестиціями став все більш опосередкованим і більш складним. Поява великої маси фіктивного капіталу ще більше ускладнила картину нагромадження, деякі економісти навіть бачили в цьому безпосередню причину диспропорцій відтворення.

Наприкінці ХІХ ст. на це звернув увагу представник інституційної течії Д.Гобсон [7, с.139]. На його думку, заощадження не завжди відіграють позитивну роль в економічному розвитку, якщо вони ведуть до тезаврації грошей або до невикористання депозитів, то їх подальше зростання спричиняє скорочення попиту на товари і, таким чином, створює диспропорцію в економіці. Він також звернув увагу на те, що кінцевим результатом виробництва є споживання, а якщо воно росте повільніше, ніж обсяг виробництва, то нагромадження відіграє негативну роль. Д. Гобсон одним з перших поставив проблему меж нагромадження капіталу в динамічній економіці. Він зробив важливий висновок про те, що нагромадження капіталу має сенс лише до тих пір, поки вироблені товари придбаються, якщо цього не відбувається, то все нагромадження зводиться до створення номінального капіталу, тобто надлишкових потужностей. Тому, тільки передчасно збільшивши попит на товари, можна збільшити кількість реального капіталу в суспільстві.

Важливим внеском у розвиток теорії нагромадження капіталу в умовах монополістичної конкуренції стали праці К. Вікселля. Продовжуючи ідею Д. Гобсона, він запропонував теорію існування природної (нормальної) та

ринкової норм відсотка, які можуть збігатися лише випадково. Це пояснюється тим, що заощадження та інвестиції здійснюються різними суб'єктами, а тому зовсім різними є фактори, що визначають їх розмір. У зв'язку з цим ринкова (фактична) норма відсотка може бути вище або нижче нормальної. У К.Вікселля вплив процентної ставки тісно пов'язан із загальним станом грошового обігу, а процес суспільного нагромадження виступає каталізатором взаємодії ринку позичкового капіталу з товарними ринками. Таким чином, якщо раніше економістами підкреслювалась важливість збереження рівноваги між попитом і пропозицією взагалі, то К. Вікселль звернув увагу на необхідність дотримання рівноваги між попитом і пропозицією інвестицій. У його концепції закладена ідея про необхідність зовнішнього регулюючого впливу з метою підтримки умов рівноваги. Значний розвиток теорія нагромадження капіталу отримала в роботах кейнсіанського напрямку економічної думки.

Дж.М.Кейнс [8] розглядав проблеми нагромадження капіталу, як і неокласики, з боку забезпечення рівноваги заощаджень та інвестицій. Він розглядав економічні процеси в короткостроковому періоді і велику увагу приділяв формуванню ефективного попиту з боку приватних інвесторів і держави.

Найбільш змістовною з точки зору дослідження ролі інвестицій у нагромадженні капіталу в некейнсіанському аналізі є теорія Р. Харрода [9]. Проблема нагромадження капіталу в нього пов'язана з динамікою інвестицій і заощаджень. Причому динаміка інвестицій виступає єдиним фактором, який визначає величину випуску продукції в економіці та створює мультиплікативно-акселеративний ефект.

Дж.Робінсон у своїй моделі нагромадження капіталу розглядає сектори інвестиційних та споживчих товарів, в яких нагромадження повинно здійснюватися рівномірно в певних пропорціях і не повинно вести до порушення загальної економічної рівноваги [10,с.320]. На думку Дж.Робінсон існує оптимальний темп нагромадження, що забезпечує такий розподіл національного доходу, при якому збільшення ефективного попиту супроводжується зростанням обсягів виробництва. Занадто високий темп нагромадження капіталу породжує величезну частку прибутку в доході і зменшує в ньому частку праці. Падіння життєвого рівня працівників змушує їх боротися за збільшення заробітної плати, внаслідок чого розвиваються інфляційні процеси. Дуже низький темп нагромадження капіталу призводить до зниження норми прибутку у доході і тим самим, послаблює стимули до економічного зростання.

Проблемою нагромадження капіталу також займався М. Калецький. На його думку, величина національного доходу визначається рішенням про інвестування, яке було прийнято в попередньому періоді, а рішення про інвестиції, яке приймається в поточному періоді, в значній мірі визначається обсягами існуючого капітального обладнання. Дохід буде зростати, якщо в поточному періоді підприємства приймають рішення про збільшення обсягів інвестування в порівнянні з попереднім періодом.

Е. Хансен розділив процес нагромадження капіталу на два окремих процеси. Перший процес він називає розширенням капіталу, яке розуміється ним як оснащення приросту робочої сили капітальним обладнанням. Другий процес нагромадження капіталу він визначає як «поглиблення» капіталу, тобто збільшення капіталу на одного працівника. І якщо перший процес не вимагає змін в технології виробництва, то другий означає розширення інновацій у виробництво та збільшення продуктивності праці і є найбільш ефективним способом нагромадження капіталу [11, с.218].

У моделі Р. Солоу на процес нагромадження капіталу впливає збільшення інвестицій та вибуття капіталу внаслідок його амортизації. Якщо валові інвестиції перевищують вибуття капіталу, то чисті інвестиції забезпечать збільшення запасу капіталу та капіталоозброєності праці, що говорить про нагромадження капіталу. В іншому випадку, запас капіталу зменшиться і капіталоозброєність праці скоротиться. Введення в модель науково-технічного прогресу наблизило її до реального економічного життя.

Поступово йдучи від соціально-економічного характеру нагромадження капіталу дослідники переходять в макроекономічну площину, до кількісних аспектів.

У сучасних умовах дуже гіпертрофован вторинний ринок цінних паперів та нагромадження капіталу набуває характеру нагромадження фіктивного капіталу, що ніяк не позначалося у попередніх теоріях. Масштаби реального сектору та сектору цінних паперів на сьогоднішній день є непорівнянними, вони відірвалися один від одного. Крім концентрації і централізації можна говорити про нову форму нагромадження капіталу, а також про те, що аспект аналізу зміщується зі сфери реального виробництва в сферу кількісних взаємозв'язків.

Висновок. Аналіз основних концепцій нагромадження капіталу дає можливість простежити логіку розвитку самого предмету дослідження: від ідей суто грошового нагромадження багатства до розуміння значення внутрішніх заощаджень, як основи для збільшення реального капіталу нації і далі – до аналізу взаємодії між нагромадженням капіталу, циклічністю розвитку економіки та умовами підтримки макроекономічної рівноваги.

Литература

1. Симонди С. Новые начала политической экономии или о богатстве в его отношении к народонаселению. Т.2. 1937. – 242 с.
2. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
3. Риккардо Д. Собрание сочинений в 10 т., Т.1. – М., 1955.
4. Маркс К. Капитал. – Т.1–2 / Соч. Маркс К., Энгельс Ф. – Т.23–24.
5. Маршалл А. Принципы политической экономии. В 3 т., Т.2. – М.: Прогресс, 1984. – 415 с.
6. Хикс Дж.Р. Стоимость и капитал: Пер. с англ./ Общ. ред. и вступ. ст. Р.М. Энтова. – М.: Прогресс, 1988. – 488 с.

7. Гобсон Ч.К. Экспорт капитала / Ред. М.Спектатор. – М., 1928. – 262 с.
8. Кейнс Д. Общая теория занятости, процента и денег / Классика экономической мысли. Сочинения. – М.: Изд-во ЭКСМО–Пресс, 2000. – 896 с.
9. Харрод Р. К теории экономической динамики. Новые выводы экономической теории и их применение в экономической политике / Классики кейнсианства. В 2 т., Т.1. – М.: ОАО. Издательство «Экономика», 1997. – 416 с.
10. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции., М., изд-во «Прогресс», 1986. – 472 с.
11. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. / Классики кейнсианства: В 2-х т., Т.1. – М: ОАО. Издательство «Экономика», 1997. – 431 с.
12. Данилина С. А. Экономический кризис и накопление капитала / С. О. Даниліна // Бюлетень міжнародного нобелівського економічного форуму. – Дніпропетровськ: «Роял Принт», 2010. – №1(3). – Том 2. – С. 65–73.

Резюме

В статье рассмотрена эволюция теоретических взглядов на проблему накопления капитала, через трансформацию материальных условий производства, отношений собственности и экономических интересов. Особое внимание уделяется развитию производительных сил, которое обусловило обогащение сущности категории накопления капитала и нашло свое отражение в процессе эволюции экономической мысли.

Рецензент канд. эконом. наук, профессор Л.Л. Жданова